

Föreläsning, Verdandi, 25 april 2012

:

Att bo granne med ondskan

Klas Åmark

Nazityskland och det andra världskriget har lämnat djupa spår efter sig. Filmer, dokumentärer, romaner, historieböcker – vi möter dem hela tiden i vårt vardagliga liv. Så har det varit i decennier. Just denna moderna historia berör dagens människor starkt, fortfarande, ännu 67 år efter krigets slut. Nazityskland och Förintelsen ifrågasätter på ett djupare plan våra föreställningar om det moderna samhället och den moderna människan. Det visade sig att ondskan var möjlig även i vår tid, i samhällen som vi trott var civiliserade, moderna, bland människor som var ungefär som vi själva. Allt sattes på spel, enskilda människors liv och hälsa, deras rätt till ett anständigt liv, grundläggande mänskliga rättigheter, likaväl som samhällets utformning – demokrati eller diktatur, frihet eller underkuvande. Ett skäl till att intresset lever kan vara att vi idag möter problem som ibland liknar de man gjorde då – svenska regeringen ger den kinesiske premiärministern ett varmt välkomnande och säljer glatt vapen till diktaturer, medan svenska företag hjälper andra diktaturer att övervaka oppositionella.

Debatterna om Nazityskland, Förintelsen och det andra världskriget handlar även om Sverige och den neutralitetspolitik som samlingsregeringen förde. Frågor om Sverige gjorde rätt som valde neutraliteten, och om den konkreta utformningen av neutralitetspolitiken med dess många eftergifter på gränsen till, eller på fel sida om gränsen för vad en neutral stat kan göra, förblir omdebatterade.

Jag har varit koordinator för Vetenskapsrådets forskningsprogram Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen. I uppgiften ingick att skriva en syntetiserande slutrapport. Denna bok, Att bo granne med ondskan, som blev resultatet, är den första, breda

syntesen om Sveriges roll under den dramatiska tid då våldet härjade i Europa.

Nya sammanhang skapar forskaren genom att ställa nya frågor. Tidigare forskning och debatt handlade mycket om frågan: Var Sverige neutralt? Den frågan är vid det här laget väl utredd, menar jag. Vi vet att den svenska regeringen gick med på en rad eftergifter för tyska krav. Den fråga jag – och andra forskare – i stället formulerat lyder: Vilka konsekvenser fick Sveriges handlande för krigsutvecklingen i stort. Perspektivet byts, Sverige betraktas inte inifrån, utan utifrån, från andra länders horisont. I det perspektivet visar det sig att handelspolitiken blir viktigare än transiteringarna, som upprört många.

När vi forskade om Sverige under andra världskriget på 1960- och 1970-talen, såg vi inte Förintelsen som en del av den svenska historien. Även då var Förintelsen väl känd, om än långt ifrån så utforskad som i dag. Men vi betraktade den som en del av den tyska och judiska historien, inte som en del av den svenska historien. I dag är det sättet att tänka knappast möjligt. Förintelsen har kommit att inta en helt central roll i bilden av inte bara Nazitysklands historia, utan också i den europeiska historien. Även länder som snarast stod bredvid och såg på – de som numera brukar kallas ”bystanders” med en svåröversatt engelsk term – berördes av Förintelsen.

Därmed ställs nya frågor, som den svenska historieforskningen ägnat allt större uppmärksamhet åt under senare år. Vad visste man i Sverige om förföljelserna mot judarna och om Förintelsen, vad gjorde man för att hjälpa offren, vad gjorde man för att hjälpa andra offer för den nazityska terrorregimen? Vilken roll spelade rasism och antisemitism för den svenska flyktingpolitiken?

Ondskan

Vad är då ”ondska”? - Jag ger ingen entydig definition av ordet, det är ett ord ur vardagsspråket som läsarna normalt begriper. Jag låter tvetydigheten, mångtydigheten vara kvar i ordet, för att jag vill att läsaren tänker själv, frågar sig: - Vad är ondska? Och själv svarar på den frågan. Här finns en uppmaning till läsaren – finns det verkligen ondska, kan man tala om den som något som faktiskt funnits i verkligheten? – Det menar jag att man kan.

Den vardagliga meningen brukar man hitta i Svenska Akademiens Ordbok, finns på nätet. En av betydelserna är enligt den ”egenskapen eller förhållandet att vilja göra sådant som är smärtsamt eller skadligt för andra eller bringar andra lidande, **en drift eller benägenhet att göra andra ont**” osv. – Detta sammanfattar väl vad jag själv tänker på när jag hör ordet ”ondska”. En central poäng i denna definition är att ondska förutsätter en avsikt att göra ont – det räcker inte med att konsekvenserna av handlandet blir att man orsakar andra lidande.

Hos Nazitysklands representanter hittar man en långt driven vilja att skada andra människor, att förfölja dem, fångsla dem, misshandla dem, döda dem. (I boken använder jag i stället ibland ett uttryck från Per Albin Hansson – ”de onda makterna” – detta för att visa att man kunde tänka så på den tiden.) Det är det jag själv i första hand tänker på när jag talar om ondska. När man t ex möter beskrivningar av hur människor behandlades i koncentrationsläger och förintelseläger, de fruktansvärda övergreppen de utsattes för, då menar jag att man möter den typ av ondska jag syftar på. Och grannstaternas moraliska problem uppstår inte minst därför att det är representanter för *staten* Tyskland, som utövar detta våld och genomför dessa enorma övergrepp, det är en stat som genomsyras av ondska och som systematiskt utsatte stora grupper för lidande, våld, ondbåd död. För grannstaten är det svårt att inte ha förbindelser med en stormakt som Tyskland, särskilt som det sedan länge funnits omfattande förbindelser av många olika slag – diplomatiska relationer, handel, kulturutbyte, idrottsutbyte, turism osv. Då liksom nu måste vi umgås med diktaturens representanter – och vi kan inte själva bestämma villkoren för umgänget.

Nazitysklands brutalisering, som jag särskilt lyfter fram, gick mycket långt. Miljoner människor utsattes för det grövsta våld. Förintelsen, mordet på sex miljoner judar är det mest kända exemplet. Men övergreppen gällde många andra människor också. 3,7 miljoner sovjetiska soldater dog t ex i tysk krigsfångenskap till följd av den behandling de utsattes för. Många svält ihjäl eller dog av sjukdomar. Här finns också terrorregimerna i ockuperade länder, inte minst i områden som Vitryssland och Ukraina (Bloodlands), men också i ockuperade länder som Norge, Holland, Frankrike. Den nazistiska planen för hur det stortyska livsrummet skulle etableras i Sovjet väster om Uralbergen beräknades av nazisterna själva komma att kosta 30 – 35 miljoner människor livet – och de hejdade sig inte inför tanken på denna

enorma etniska rensning och detta folkmord. Den nazityska ondskan hade dimensioner som trotsar vår fantasi, som var så omfattande att den är nästan ofattbar.

Ideologisk kamp

Relationerna mellan Nazityskland och Sverige omfattade alltså många områden. Inte minst var den ideologiska konflikten viktig. Nazityskland ville förstås få med sig Sverige på sin sida, inte minst i kampen mot den så kallade judebolsjevismen, men också i ariseringssträvanden och i antisemitism och förföljelser av judar.

Det är en sak att en stat väljer att vara neutral i ett krig som utkämpas med militära medel på slagfälten. Det är en annan sak att välja neutraliteten i det ideologiska kriget och i raskriget. I den ideologiska kampen var det demokratiska Sverige framgångsrikt då det gällde att bekämpa nazismen som alternativ i svensk inrikespolitik. Nazistpartierna misslyckades helt när de ställde upp i allmänna val – den svenska väljarkåren sade ett bestämt nej till dem. Däremot var fältet betydligt mer öppet när det gällde rasism och antisemitism. Det spelade roll när Nazityskland försökte föra in sin rasistiska ariseringspolitik också i Sverige.

/I de nazityska ambitionerna gentemot Sverige var ett av målen att uppnå inflytande över opinion och kulturliv. Den som var beredd att ge sig in i ett samarbete på nazityska villkor hade mycket att vinna – inflytande, viktiga positioner, intressanta uppdrag, tillgång till en stor marknad. Några valde den vägen, och flera som löpte linan ut hamnade för eller senare i allvarliga svårigheter. Andra föredrog att försöka hålla politiken borta från konsten, men inte heller det var en enkel lösning när en dramatisk och oerhört omfattande strid pågick alldeles utanför landets knutar. De som ville använda konsten för att uttrycka en politisk uppfattning fick ofta svårigheter. I det neutrala Sverige försökte ledande politiker och ansvariga myndigheter dämpa opinionen och tona ner ställningstaganden till den nazityska terrorn./

Rasism

Hitlertyskland blev ett gigantiskt experiment i rasism. Nazisterna tolkade världen i rastermer, och betraktade arierna som herrefolket, och andra folk, som judar eller slaver, som undermänniskor, som her-

refolket hade rätt att förslava eller t o m utrota. Förhållningssättet till rasismen blev därför en viktig del av problemet med att bo granne med ondskan. Experimentet misslyckades helt – herrefolket led ett dramatiskt nederlag.

Också i mellankrigstidens Sverige var ett tänkande som vi i dag skulle kalla rasistiskt rätt utbrett. På den politiska arenan hittar man rasistiskt inspirerade tankar både bland borgerliga politiker och debattörer och bland representanter för socialdemokratin. Bondeförbundet var det enda partiet som på 1930-talet i sitt program principiellt tog ställning för ett rasistiskt tänkande:

Som en nationell uppgift framstår den svenska folkstammens bevarande mot inblandning av mindervärdiga utländska ras-selement samt motverkande av invandring till Sverige av icke önskvärda främlingar. Folkmaterialets bevarande och stärkande är en livsfråga för vår nationella utveckling. ¹

Idén om rasblandningens skadliga effekter kunde också dyka upp i officiella regeringstexter, som i den liberala regeringens proposition 1927 om ny utlänningslag, där det hette:

Värdet av att vårt lands befolkning är av en sällsynt enhetlig, oblandad ras kan knappast överskattas. Det är därför av betydelse att kontrollera invandring av folkslag, som ej till båtнад för oss låta sig sammansmältas med vår befolkning. ²

Några debattörer var uttalade och renodlade rasister, medan andra förde mer lågmälda resonemang om skillnader mellan folk. Den anti-nazistiska legationssekreteraren på den svenska ambassaden i Warschawa hösten 1939 Sven Grafström menade att det var typiska brister i den polska nationalkaraktären som bidrog till det snabba nederlaget mot Tyskland hösten 1939. En gammal polsk bekant till Grafström, Pollheim, berättade om sina erfarenheter från kriget. Grafström återgav dem och fortsatte:

Hans berättelse visar två negativa egenskaper i den polska nationalkaraktären, som säkerligen bidragit till att det gick som det gick – lättsinne och brist på ordning. Härtill kommer

¹ Bondeförbundets grundprogram 1933, citerat efter Tydén 2002, sid 145, se också sid 157, Torstendahl 1969, sid 144–168 och Björnsson 2009.

² Citerat efter Tydén 2002, sid 147, se också Gustafsson 2007, sid 238.

ännu en, kanske den farligaste av alla, som han själv omedvetet blottade genom att berätta det han berättade – en brist på team spirit. /.../ Det är kanske, när allt kommer omkring, ingen tillfällighet, att så många svåra olyckor under historiens lopp övergått detta arma folk. Polacken är mycket intelligent, kanske intelligentare än de flesta andra, men hans intelligens är av en kritisk och upplösande natur, icke av en samarbetande och uppbyggande. ³

Hos män som Grafström möter vi tidstypiska uttryck för tanken att det fanns nationalkaraktärer, att olika folk har typiska egenskaper. Ett sådant tänkesätt bidrog till att betona skillnaderna mellan olika folk, att skapa klyftor mellan dem och oss. Högerledaren Arvid Lindman kunde till exempel 1930 tala om ”den svenska folkstammen, sprungen ur ädel rot, vuxen i obändig frihet, reslig och stark, genomströmmad av renaste germanskt blod”.

Antisemitism

Antisemitismen var ett helt centralt inslag i den nazistiska ideologin och hos dess ledande män, som Hitler eller SS-ledaren Heinrich Himmler.

Också i mellankrigstidens Sverige kunde man möta antisemitiska föreställningar lite varstans. Forskarna talar om ett antisemitiskt bakgrundsbrus, om antisemitiska randanmärkningar eller om en vardaglig antisemitism, som kunde dyka upp mer i förbifarten i olika debattinlägg.

I debatten om den så kallade judefrågan och om antisemitismen i Sverige på 1930-talet möter man några uppfattningar med rätt omfattande spridning. Judarna betraktades som ett folk med tydliga kollektiva egenskaper. De var annorlunda än folken i de länder där de bodde. En jude kunde inte bli svensk eller tysk, utom möjligen ifall de konverterade till kristendomen och assimilerades till fullo. Det fanns en ”judefråga” och den var delvis självförvållad. Den bestod i att judar hade för mycket makt och privilegier, särskilt i affärslivet, kulturlivet och i media och i att judar hade en särskild mentalitet, som skilde dem från deras ”värdfolk”. Det var också rätt vanligt att man skilde mellan äldre svensk-judiska eller tysk-judiska famil-

³ Grafströms dagboksanteckningar sid 176, 17.11.1939.

jer som var relativt väl integrerade i de samhällen de levde i å ena sidan och östjudar å den andra, som representerade egenskaper som man ofta ansåg var dåliga.⁴

Det var alltså inte allt judiskt som man var negativ eller fientlig till, (Helen Feins definition av antisemitism - fientlig mot allt judiskt därför att det är judiskt) utan vissa inslag i det judiska och vissa grupper av judar som pekades ut i negativa termer. De som kallades östjudar kom från länder som Polen och Ryssland och hade sökt sig västerut till Tyskland eller till Sverige undan de återkommande pogromerna.⁵ För dem som var aktiva rasister var det också uppenbart var judarna hörde hemma – de var inte européer, även om de levt i Europa under många hundra år, utan orientaler. I det sammanhanget var detta en klart nedsättande karaktäristik.⁶

Sådana åsikter uppfattades på 1930-talet ofta som objektiva, sakliga eller nyanserade tolkningar av judefrågan. De ansågs inte ha något med antisemitism att göra. Tvärtom kunde de mycket väl förenas med avståndstaganden från den militanta form av antisemitism som vid den här tiden framträdde i Tyskland, men också i den antisemitiska propagandan i Sverige.

Man behövde inte vara aktiv och medveten antisemit för att acceptera tanken om att judar var annorlunda än svenskar och att de hade typiska judiska egenskaper. Det tycks ha funnits en rätt utbredd distansering gentemot judar – och andra folk – som betonade skillnader och olikheter när judar jämfördes med svenskar. Tydligast var denna distansering gentemot de så kallade östjudarna.

Även en lågmäld distansering kunde spela roll i debatten om flyktingpolitiken på 1930-talet och leda till ett stöd för diskriminerande lagstiftning och praxis. Distanseringen kunde också leda till en mottaglighet för påståenden om att judar var överrepresenterade inom vissa samhällsområden och att detta kunde vara ett problem som man kunde behöva göra något åt.

Jag tycker mig se en förändring från 1933 och framåt. Det som skedde var en polarisering av attityderna gentemot antisemitismen. En avgörande drivkraft för denna polarisering var utvecklingen i Na-

⁴ Jag bygger här framför allt på Bachner 2009.

⁵ Carlsson 2004 är standardarbetet om östjudar i Sverige.

⁶ För exempel från den konservativa tidningen Nya Dagligt Allehanda, se Svanberg & Tydén 1997, sid 69 f.

zityskland, från det tyska nazistpartiets mer aktiva framträdande på den politiska scenen omkring 1928 över makterövrandet 1933 och framöver. Det tyska nazistpartiet gjorde antisemitismen allt mer grov, vulgär och hotfull, och övergick i allt högre grad till aktiva och våldsamma handlingar riktade mot Tysklands judar, både i form av diskriminerande lagstiftning och allt mer upptrappade våldsåtgärder.⁷

Den svenska opinionen reagerade på denna utveckling. De svenska nazistpartierna blev klart inspirerade av Hitlers makterövrande och satte igång en omfattande mötes- och propagandaverksamhet med starka inslag av en vulgär antisemitisk propaganda, gärna riktad mot kända svenska judar.⁸

Andra debattörer, som omfattat en mer vardaglig antisemitism och accepterat vissa typiska stereotyper om judar, reagerade i stället med avståndstagande mot den allt grövre och våldsammare nazityska politiken gentemot judarna. När de såg hur det kunde gå till i Tyskland, backade somliga undan från tidigare negativa attityder mot det judiska och slutade att uttrycka dem så där i förbifarten som många tidigare gjort. Och särskilt reagerade många svenskar mot våldet. Där gick en känslig och viktig gräns. Arthur Engberg, socialdemokrat, chefredaktör, ecklesiastikminister på 1930-talet, som publicerat både rasistiska och antisemitiska kommentarer i *Arbetet* på 1920-talet, skrev hösten 1942:

"/d/e gräsliga blodsdåden mot judarna, deras systematiska utrotning och nedslaktning ropa till himmelen./.../ Det ges ögonblick, då det känns som en brännhet skam att sitta som åskådare. Det ges situationer då man blygs över sin vanmakt. Det ges ogärningar, för vilka helt enkelt icke får finnas någon förlåtelse./.../ Ty här möter oss det radikalt onda. Här gäller det valet mellan människa och djävul. Samvetet måste i full rustning dra i fält och kämpa en strid på liv och död, på det att mänskligheten måste få leva." (s 390, citerat efter Blomqvist 2006)

⁷ En klassisk skildring av detta finns i Friedländer 1999, se också Friedländer 2007. För andra bra exempel, se Evans 2005 och Dwork & van Pelt 2003.

⁸ Se vidare kap 9 och Blomqvist 2006, sid 359–366.

Motståndet mot antisemitismen återfanns oftast i vänsterkretsar (se nedan), bland liberaler och i judiska kretsar, men kunde också dyka upp även i konservativa och kristna debattmiljöer. Likaså kunde direkta angrepp på dåtidens antisemitism förekomma i kristna tidskrifter som Kristen Gemenskap och Kristet samhällsliv, liksom kritik av de nazityska judeförföljelserna och upprop till stöd för flyktingar från Nazityskland. Men även bland dem som öppet angrep antisemitismen fanns det en rätt snäv definition av denna, som begränsade den till militant och propagandistisk antisemitism, medan andra stereotypa uppfattningar om judar och det judiska accepterades.

Flyktingpolitik och antisemitism

Dåtidens rasistiska och antisemitiska tänkande bidrog i sin tur till en länge restriktiv flyktingpolitik och gjorde det svårare för både ledande politiker och vanliga människor att känna empati för dem som flydde undan Hitlerregimen. I det restriktiva urvalet av vilka som skulle få komma till Sverige, var det svenska behov och intressen som fick styra flyktingmottagningen, inte de flyendes skyddsbehov.

Under hösten 1938 och vintern 1939 skärptes tonläget i debatten om flyktingpolitiken avsevärt. Det var två förslag som hamnade i centrum för uppmärksamheten. Det ena gällde att Sverige skulle ta emot ett tiotal judiska läkare från Tyskland, det andra ett regeringsförslag om att avsätta en halv miljon kronor ur statsbudgeten till flyktinghjälp. Initiativet i debatten låg under den här perioden helt på höger sidan och hos ett antal intresseorganisationer, som i skarpa ordalag motsatte sig en (inbillad) flyktinginvasion, som de hävdade skulle hota deras ställning på arbetsmarknaden och i affärslivet. Argumenteringen var starkt främlingsfientlig, rasistisk och antisemitisk. Tonläget var många gånger direkt hätskt.

Otto Wallén, riksdagsman för Bondeförbundet, skrev in sig i historien genom att i riksdagsdebatten om flyktinghjälpen hålla långa och öppett antisemitiska anföranden: ”jag erkänner gärna utan att blygas, att jag *i dag är antisemit*, sedan jag i över tio år studerat fakta i Centraleuropa. /.../ *låt oss icke taga in dem /judarna, min anmärkning/ och lära dem yrken i Sverige, så att de bliva konkurrenter till svenska yrkesmän och så småningom assimileras med den svenska folkstammen. Den asiatiska folkstammen passar icke i sällskap med vår hyggliga svenska folkstam. /Kursiverat i originalet./*”⁹ Wallén

⁹ Citerat efter Lindberg 1973, sid 212 f.

gick här långt utanför vad som kan anses ha varit politiskt korrekt i riksdagsdebatterna vid denna tid. ¹⁰

Särskild uppmärksamhet väckte också den flyktingfientliga gruppe-
ringen i studentpolitiken, som högljutt och med fackeltåg, möten och
uttalanden skarpt motsatte sig att intellektuella flyktingar skulle få
komma till Sverige. I Stockholm var det nazisterna som framgångs-
rikt kallade studenterna till protestmöte i februari 1939 under parol-
ler som ”protest mot judeimporten”. I Uppsala höll studentkåren det
mycket välbesökta mötet i bollhuset som gått till historien. Efter en
lång och hetsig debatt segrade den flyktingfientliga falangen med god
marginal. Den vinnande resolutionen sade bland annat: ”Det synes
oss i detta läge vara en rätt och en plikt att som vår mening uttala
att den naturliga medkänslan med andras lidande icke bör få leda till
åtgärder som för Sveriges del måste skapa hittills okända problem av
ödesdiger art.”

Men det fanns också en opposition bland Uppsalastudenterna
mot den främlingsfientliga opinionen. Den företrädde av den social-
demokratiska studentföreningen Laboremus, av Verdandi och av
några kristna studentförbund. De uttalade sitt stöd för förslaget att
ge de judiska läkarna uppehållstillstånd i Sverige. De uttalade sitt
stöd för koalitionsregeringens flyktingpolitik, men gav den en mer fri-
kostig tolkning än vad regeringen brukade göra. De hävdade att det
som behövdes inte var protester, utan ”praktiska åtgärder /.../ för att i
möjligaste mån bringa hjälp åt nödställda flyktingar.” Vi ser här ett
tidigt exempel på de rätt små kretsar av liberaler och oppositionella
socialdemokrater som under kriget skulle kritisera samlingsregering-
ens eftergiftspolitik, flyktingpolitik och tryckfrihetspolitik. Däremot
märks inte mycket av den tysta majoritet som företrädde av koaliti-
onsregeringen mellan socialdemokrater och bondeförbundet som stod
för utformandet av den restriktiva svenska flyktingpolitiken vid den
här tiden.

Möten med de överlevande

Allt det vi idag vet, visste man förstås inte i Sverige, på 1930-talet el-
ler under kriget, när Förintelsen och folkmord genomfördes. Somt
kunde man ana, att det judiska folket faktiskt utsattes för folkmord
visste man i Sverige åtminstone under hösten 1942 och början av

¹⁰

Om Wallén, se också Åmark 2005, sid 94, 102, 110.

1943. Men koncentrationslägrens fasor och massmordet i Auschwitz på mer än en miljon människor, de flesta judar, gick längre än vad man då kunde förstå.

Den demokratiska statens och dess medborgares vilja att hjälpa människor i nöd i andra länder är förstås beroende av den information vi får om vad som händer dem och vad de är utsatta för. Frågan om vad människor visste om judeförföljelserna och om Förintelsen har ställts, både om tyskar och om demokratiernas medborgare. Det har funnits en klar tendens att hävda att informationen *visst* fanns där, att dåtidens människor inte kan smita undan sitt ansvar genom att hävda att de inget visste. Modern forskning har i stället börjat betona nyhetsförmedlingens tillkortakommanden, dess osystematiska och fragmentariska karaktär. Samt att det är skillnad mellan att veta och att förstå – även de som visste mest i Sverige om den nazityska terrorn blev djupt chockade när det mötte de före detta koncentrationslägerfångarna och bilderna från lägren.

Men allmänna uttalanden om massdöd är en sak, en konkret förståelse av vad det handlade om och offrens lidande något rätt annorlunda. Ingrid Segerstedt Wiberg hade i början av 1945 utsetts till Göteborgs stads kurator för statslösa flyktingar. (Det var vanliga tyska judar som var statslösa.) Hon tillhörde säkert de bättre informerade i Sverige om vad som skett. Ändå reagerade hon starkt när hon väl mötte de före detta fångarna som kom med de vita bussarna och med UNRRA-aktionen:

Vi hade haft lång tid att förbereda oss på mötet. Nyheter hade i årtal sipprat ut om livet i koncentrationslägren. Vi visste att nazisterna och deras hantlangare i lägren inte skonade någon. Vi hade hört skildringarna om tortyren, svälten, smutsen och ohyran och ändå stod vi skakade och ordlösa inför mötet. Inte ens de mest gripande skildringar hade fått oss att inse hur ohygglig mänsklig ondska kan vara. De som kom till oss hade levat bland likhögar i en fruktansvärd stank, sjuka, klädda i trasor, fulla av löss. Sammanpackade i överfulla baracker. Själva var de utmärklade. Många döende. En del hoppfulla. De flesta misstänksamma, undrande. De hade drömt om friheten, drömt om att få äta sig mätta, men första tiden här måste de för sin egen skull och för vår, hållas i karantän bakom taggtrådsstängsel och endast få små, små matransoner.

Vem ska få hjälp?

Röda korsets grundprincip är humanitär och baseras på respekten för alla människors lika värde: ”Röda korset gör ingen åtskillnad mellan nationalitet, raser, religioner, samhällsställning eller politiska åsikter /.../ Röda korset bör /.../ ge den största hjälpen där hjälpbehovet är störst” heter det.¹¹

Den svenska flyktingpolitiken mellan åren 1933 och 1945 utgick från ett motsatt tänkande. Störst hjälp skulle ges till dem som hade starkast anknytning till Sverige. Det gällde också den allt mer omfattande svenska hjälpverksamheten till andra länder.

Sverige behandlade socialdemokratiska flyktingar mer frikostigt än kommunistiska. Den svenska hjälpen till protestantiska nordbor var mycket mer omfattande än till judar från kontinenten. Den svenska kyrkan prioriterade i sitt särskilda hjälparbete judar som omvänt sig till kristendomen framför dem som höll fast vid den judiska religionen. Skötsamma, arbetsvilliga flyktingar som helt accepterade de gränser som det svenska samhället satte upp för deras tillvaro i Sverige bemöttes väl, medan de som ställde krav eller avvek från normen genast väckte ovilja. Både politik och religion, liksom flyktingarnas uppförande i Sverige, spelade alltså roll.

Först när nordiska bröder och systrar tog sig till Sverige på flykt efter den tyska ockupationen av Danmark och Norge i april 1940 väcktes solidariteten och medkänslan i Sverige. Den svenska inställningen ändrades, politiker och myndigheter lärde sig efter hand vad som kunde och behövde göras och att storskalig flyktingmottagning, som man på 1930-talet inte kunde drömma om, var praktiskt möjligt att genomföra för det välorganiserade Sverige.

Det svenska samhället gick under andra världskriget igenom en komplicerad läroprocess. Det var ett samhälle som i snabb takt lärde sig hur mycket man kunde åstadkomma med statens resurser, särskilt när den offentliga sektorn samarbetade nära med intresseorganisationer och frivilliga krafter. Skatter kunde höjas långt över den nivå som tidigare betraktats som en smärtgräns, människor var i en häpnadsväckande utsträckning beredda att göra insatser för försvaret av landet och för att hjälpa utsatta grannländer. Myndigheterna

¹¹ Citerat efter Lomfors 2005, sid 39 f.

lärde sig också hur man tog emot flyktingar och evakuerade i stor skala.¹²

Även om insikten om krigets brutalisering och om Förintelse, folk-mord, terror kom sakta och långsamt, så trängde den likväl så småningom in i medvetandet hos många svenskar och gjorde dem mer beredda att räkna de utsatta en hjälpande hand. Flyktingvännen Gustav Möller vägrade sig mot önskemål utifrån om att Sverige skulle ta hand om och ge vård till 10 000 koncentrationslägerfångar i juni 1945, men han gick med på det. Då ledde detta inte till demonstrationer och protester, som förslaget om att Sverige skulle ta emot 10 judiska läkare gjorde vintern 1939. En storskalig flyktingmottagning blev en del av det pris Sverige fick betala för eftergiftspolitiken gentemot Nazityskland.¹³

Tryckfrihet och presspolitik

Samlingsregeringen bedrev en i tidigare forskning underskattad, omfattande och repressiv presspolitik, som bl a var direkt inriktad på att stoppa information i Sverige om den nazistiska terrorn och om Förintelsen. Den tyska ambassaden i Stockholm följde under kriget ett nitotal svenska tidningar och tidskrifter och Nazityskland drev kampanjer för att få fram en mer tyskvänlig journalistik. De för presspolitiken ansvariga ministrarna, utrikesministern Christian Günther, justitieministern K G Westman och statsministern Per Albin Hansson, accepterade att tyskarna hade skäl att klaga på åtminstone vissa svenska tidningar och ansåg att regeringen borde göra vad den kunde för att dämpa den journalistiken och nyhetsförmedlingen om Nazityskland och dess agerande.

Den 13 november 1942 beslöt den svenska samlingsregeringen att beslagta boken "Polens martyrium". Den byggde på material offentliggjort av den polska exilregeringen i London. I Sverige gavs den ut på det antinazistiska förlaget Trots allt!. Motiveringen för beslaget var att "missförstånd med främmande makt sig yppat". Beslutet finns med på en lista i Justitiedepartementets arkiv med rubriken "Förteckning å skrifter, vilkas beslagtagande helt eller delvis föranletts

¹² Det var framför allt finländare som evakuerades undan krigshandlingarna, bland dem 50 000–60 000 barn.

¹³ Byström & Kvist Geverts 2007.

av skildringar av begångna grymheter”, som tar upp 106 beslag under åren 1940 till 1943, av totalt ca 320 beslag.

Beslaget byggde på en paragraf i 1810 års tryckfrihetsförordning, som ingen på lång tid brytt sig om, men som på senhösten 1939 väcktes till liv av justitieministern, bondeförbundaren Karl Gustaf Westman. Enligt lagen kunde konfiskation utan rättegång endast användas när ”missförstånd med främmande makt” skett. Det var detta formella krav som återkom i beslagsbeslutet. Det var förstås problematiskt – formellt lades initiativrätten till beslagen i händerna på främmande makter. Men det skulle visa sig att många ingrepp skedde utan att någon klagat på just de tidningar, artiklar och skrifter som beslagtogs.

I det här fallet behövde utrikesdepartementet inte någon konkret protest från tyskarna. Tyska ambassaden i Stockholm hade i juli 1942 protesterat mot en broschyr med liknande innehåll, som hette ”En polsk svart bok om den tyska ’nyordningen’ i Polen”, utgiven av Trots allt! Broschyren granskades av svenska myndigheter, som först beslöt att inte vidta någon åtgärd. Sedan klagade tyskarna. De protesterade t.ex. mot att det i broschyren stod att ”eftersom man trots allt inte kan döda ALLA människor, för man bort massvis av dem till ett eländigt liv i slaveri” och mot uppgiften att ”gestapomannen Heydrich /.../ var ansvarig för avrättandet av cirka 82 000 män och kvinnor under de första två ockupationsåren i Polen”.

Det var alltså inte skällsord och förolämpningar mot ledande nazister tyskarna klagade på den här gången, som de gjort när Torgny Segerstedt 1933 skrev att "Herr Hitler är en förolämpning" eller när den syndikalistiska tidningen Arbetaren kallade Herman Göring "den ruskigaste av alla blodsbesudlade nazister" och "Långbrodåren" (Göring hade på 1920-talet behandlats på mentalsjukhuset Långbro i Stockholm). Nej, det var sakupplysningar det framför allt gällde. Och det var sådana som boken "Polens martyrium" var fyllda med, bland annat hämtade från den tyska lokalpressen.

En liten grupp svenska affärsmän, anställda på större svenska företag i Warszawa samarbetade med den polska motståndsrörelsen. De tog med sig pengar och information på sina resor mellan Warszawa och Stockholm. Uppgifterna om den tyska ockupationsregimen och dess terror mot den polska befolkningen smugglades ut av Sven Norrman, anställd på ASEA. Sommaren 1942 arresterades sju svenskar av Gestapo. Norrman kom undan eftersom han just då befann sig i Sverige. Gruppen, som kallades Warszawasvenskarna, dömdes till hårda straff, fyra av dem till döden. På senhösten 1944 släpptes de

dock. Det svenska utrikesdepartementet kände till vad de höll på med, men för UD var de inte hjältar, utan dumdristiga och oförsiktiga.

Det är när vi kan lägga ihop pusselbitar från olika håll, som hela bilden träder fram: Svenska medborgare smugglar med fara för eget liv ut väsentlig information om den nazityska terrorregimen från Polen. När denna information görs tillgänglig för svenska läsare, ingriper regeringen efter klagomål från Nazityskland och beslagtar de skrifter där informationen publicerats. Boken "Polens martyrium" beslagtogs dessutom inte bara en, utan tre gånger. Förlaget försökte få reda på vad det var som orsakat beslaget för att kunna ändra i texten, men fick inget svar, och gav då upp, efter det tredje beslaget. Trots beslagen finns det fortfarande ett antal exemplar av boken på svenska bibliotek och antikvariat.

För den nazityska regimen var Sverige en viktig måltavla i den ideologiska kampen. Genom påtryckningar och lock och pock skulle Sverige dras in i kriget på Nazitysklands sida. Därför spelade striden om opinionen en viktig roll. Då och då drog Nazityskland i gång en kampanj mot den svenska pressen, efter en tid blev läget lugnare, sedan startade nya kampanjer. Detta pågick fram till våren 1943, då en ny tysk ambassadör i Stockholm utsågs, och han brydde sig inte så värst mycket om den svenska pressen.

I augusti och september 1940 drev t.ex. tyskarna en intensiv kampanj, särskilt riktad mot den kända antinazistiska och liberala tidningen Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning och dess chefredaktör med den skarpa pennan, Torgny Segerstedt. Den svenska utrikesministern, den opolitiske diplomaten Christian Günther, var känslig för sådana påtryckningar.

I september 1940 hölls riksdagsval i Sverige. Det blev en stor framgång för socialdemokraterna och statsministern Per Albin Hansson personligen. SAP fick 53,8 procent av rösterna, partiets hittills bästa resultat i något val. Men skulle detta innebära en politisk kursändring i förhållande till Nazityskland? Günther ville demonstrera att så inte skulle bli fallet. Medlet han valde var att gå de tyska klagomålen tillmötes och beslagta GHT. Han kallade in regeringen på eftermiddagen den 16 september och fick den med sig på ett beslut om beslag av GHT, inte bara för den dagen utan dessutom för den 13:de och 14:de. Varför konfiskera ett par dagar gamla dagstidningar? Svaret gavs i ett brev från UD till den svenske ambassadören i Berlin, Arvid Richert: Den 16:de innehöll GHT egentligen ingen arti-

kel som kunde vara skäl till beslag, därför tog man med två tidigare tidningar med tydligare övertramp.

Den gången var beslaget ett direkt svar på starka nazityska protester. Det var ingen tvekan om att "missförstånd med främmande makt sig yppat". Många andra gånger var det mindre uppenbart. När man jämför tyskarnas klagomål med de gjorda beslagen, framträder ett mönster. Tyskarna klagade särskilt på stora, tongivande svenska tidningar. Men sådana tidningar beslagtogs normalt inte.

De tidningar som regeringen aktivt ingrep mot var i stället främst tidningar på vänsterkanten, som inte stödde samlingsregeringen. Dit hörde det kommunistiska huvudorganet Ny Dag och den syndikalistiska tidningen Arbetaren, en veritabel whistleblower under kriget. På listorna över beslagen och bland tryckfrihetsåtalen hittar man också verkliga småtidningar, som Arbetar-Posten, Brand och Storm, som få hört talas om och ännu färre hade läst. "Det växer en rand av ogräs kring den lojala svenska pressen" sade Günther och det var det ogräset han och Westman i första hand ägnade sig åt att rensa bort. Regeringens ingrepp mot pressen gällde i själva verket inte bara tidningar som vållade problem med främmande makter, utan sådana som var "illojala" mot samlingsregeringen.

Regeringen ville begränsa det man då kallade för "grymhetspropaganda". Uttrycket kom ursprungligen från första världskriget, då man ofta talade om "greuelpropaganda", som innebar att de krigförande kom med långtgående beskyllningar mot varandra för exempelösa grymheter. Men det som kallades grymhetspropaganda under det andra världskriget – som boken "Polens martyrium" – bestod i själva verket ofta av välgrundad information om nazitysk terror och nazityska våldsdåd, inklusive förföljelserna mot judarna, som ju under hösten 1942 övergått i den rena förintelsepolitiken.

Neutralitet och moral

Ett väsentligt drag i de senaste decennierna forskning om Nazityskland och Förintelsen, som jag särskilt lyfter fram, är att den nazityska regimen i den nya forskningen framstår som ännu mycket värre. grymmare, brutalare och mer omänsklig än vad den gjorde tidigare. Än större blir skillnaden om man jämför med den bild som framträdde under Nürnbergrättegången efter världskriget, eller med de beskrivningar som gjordes i samtiden. Idag vet vi så mycket mer om Nazityskland som terrorregim. Därför framstår också de moraliska problem som alltid är förknippade med neutralitet i konflikter

som påverkar livsvillkoren för den neutrala staten, som större och allvarligare än vad de gjorde då. Det är en bidragande förklaring till att det moraliserande perspektivet på dåtidens historia vuxit i styrka under senare decennier. Därför tenderar vår tid att tolka Sveriges agerande och samlingsregeringens politik i mer kritiska termer än vad man normalt gjorde under och efter kriget. Vi har också betydligt bättre möjligheter att i dag analysera konsekvenserna av Sveriges agerande för utgången av kriget än vad som var möjligt då. Likaså inträffar det en viktig förskjutning av bedömningarna om man byter fråga från den klassiska: Var Sverige neutralt? till frågan: Vilka konsekvenser fick det svenska agerandet för Nazitysklands möjligheter att genomföra sin politik?

Den frågan förskjuter intresset från den omfattande transiteringstrafiken med tyska soldater genom Sverige och andra, i och för sig viktiga, svenska eftergifter för nazityska krav, till andra politikområden, till handel och ekonomi, till presspolitik och pressens information om Nazityskland och Förintelsen, till den ideologiska kampen och till den svenska flyktingpolitiken. Då ser vi att det var handelspolitiken som var viktigast för att bevara freden, inte transiteringarna. Det var svenska behov och intressen som spelade den avgörande rollen för utformningen av handelspolitiken, inte tyska hot. Inrikespolitiska hänsynstaganden spelade alltså en viktig roll för politiken gentemot Nazityskland, inte bara den legitima strävan att behålla freden.

Den neutrala ansvar

Uppe vid Akershus fästning i Oslo finns det en minnessten över dem som stupade i kampen mot Nazityskland. Den bär inskriptionen: – ”De kempet, de falt, de gav oss alt”. Jag blev själv starkt gripen när jag såg den, och tänkte att de norska motståndsmännen nog också gav mig allt, jag som föddes i Sverige i maj 1944, när Nazityskland härskade över stora delar av Europa. Om inte människor i många andra länder tagit upp kampen mot Nazityskland och till och med gett sina liv i den striden, skulle mitt liv ha gestaltat sig dramatiskt annorlunda. Motståndsmännen gav oss svenskar av min generation inte bara allt i form av det yttersta offret, det egna livet – de gav oss också allt som gör våra liv värda att leva för. Det gör neutralitetspolitiken moraliskt kontroversiell – den neutralt överlåter på andra att föra den gemensamma kampen. Vi lever inte isolerade, i vårt eget hörn av världen – vad vi gör påverkar andra, vad andra gör har stor

betydelse för oss. Den som inte är beredd att ta på sig krigets börda, är kanske skyldig att axla andra bördor, till exempel i form av en omfattande humanitär hjälpverksamhet eller en generös flyktingpolitik, även när de åtgärderna allvarligt påverkar den egna välfärden. Det gällde då, och det gäller nu också.

Sverige bröt gång på gång mot dessa moraliska påbud under det andra världskriget. Den svenska humanitära hjälpverksamheten firade triumfer under finska vinterkriget, men totalt sett var den ändå begränsad – och staten lade över mycket av verksamheten på det civila samhället. Under 1930-talet var den klart restriktiv, och blev än mer så under trycket av en växande flyktingström, framför allt av judar från Nazityskland under 1938 och 1939. Så här i efterhand kan vi konstatera att Sverige hade möjlighet att ta emot betydligt fler flyktingar än vi gjorde, och att det hade räddat livet på många. Då var det knappast möjligt att inse att ett avslag på en ansökan om uppehållstillstånd i många fall blev en dödsdom – ett antal av de tyska judar som inte fick komma hit mördades sedan av tyskarna.

Den svenska regeringen och svenska myndigheter under andra världskriget får i efterhand ofta kritik för att de inte ställde upp och hjälpte Europas judar från nazityska förföljelser och från Förintelsen. Men hur långt sträcker sig den neutrala småstatens moraliska ansvar för omvärlden? Den moraliserande kritiken av dåtidens liberala demokratier, som England och USA, för att de inte gjorde mer för att hjälpa judarna när först förföljelserna och sedan Förintelsepolitiken drabbade dem, bygger på premissen att de som demokratiska stater hade en skyldighet att aktivt hjälpa hotade medmänniskor. Det är också detta sätt att tänka som ligger till grund för kritiken mot den neutrala småstaten Sverige för att landet gjorde alltför lite för att hjälpa judarna.

Om man granskar hur dåtidens politiker och myndighetspersoner tänkte och handlade, visar det sig att de satte upp tydliga geografiska gränser för hur långt Sveriges ansvar sträckte sig. Det var inte förföljda och hotade människors skyddsbehov som var den avgörande faktorn för dem, utan närheten till Sverige och hur svenska intressen påverkades av flyktingpolitiken. Sverige ville helst hjälpa dem man kände störst samhörighet med, och prioriterade dem framför de som hade de största hjälpbehoven.. Därför organiserades stora hjälpinsatser för våra nordiska grannar, de nordiska bröderna (systarna nämndes sällan i sådana här sammanhang), samtidigt som det dröjde länge innan det kom igång större svenska insatser för Europas

judar och andra av Nazitysklands motståndare. Så här i efterhand kan det framstå som cyniskt, och svårt att förstå dåtidens prioriteringar. Men vi tänker nog likadant i vår tid, bara att det geografiska rummet är större och ser annorlunda ut. Även nu är det lättare att samla in pengar till Thailand efter tsunamin än till Haitis jordbävningsoffer. Kanske är det rimligt att det är på det här sättet – men då bör man akta sig för att moralisera över dåtidens aktörer, när vi kan vara rätt säkra på att morgondagens svenskar kommer att vara kritiska mot oss på samma grunder.

Tigandets politik

En svensk tiger blev den välkända symbolen från det andra världskriget, i bildens form en stiliserad tiger med blågula ränder. En svensk tiger kan också ses som en symbol för neutralitetens ideologi, för demokratins tystnad inför våldet och terrorn. En svensk skulle tåga för att göra fortsatta ”vänskapliga förbindelser” med Nazityskland möjliga, med Per Albin Hanssons ord. Inte bara frispråkighet utan också information om det som de allierade redan under kriget pekade ut som Nazitysklands krigsförbrytelser och brott mot mänskligheten motarbetades med motiveringen att de kunde skada landets förhållande med främmande makter, det som enligt konungens trontal var gott och borde så förbli. Bor man granne med ondskan räcker det inte för en demokrati att välja att tåga. Vi kan inte avskriva den moraliska problematiken ur historieskrivningen om det andra världskriget. Dåtidens svenska samhälle lyckades inte särskilt väl hantera världspolitikens moraliska utmaningar. Småstatens egoistiska intressepolitik höll inte måttet.